

(1394-йил 22-март, Султония шахри, Эрон Озарбайжони - 1449-йил 27-октабр,
Самарканд)
(1409-1449)

Улугбек ўзбек халки тарихида буюк астроном ва математик, давлат арбоби сифатида из колдирган. Шохрухнинг ўгли, Амир Темурнинг набирасидир Сохибкироннинг “беш йиллик юриш”ида (1392-96) Ирокдаги Мордин калъасини камал килиш чогида тугилган. Шарафуддин Али Яздий “Зафарнома” асарида ёзишича, Амир Темур хузурига чопар келиб Улугбекнинг тугилгани ва мунажжимлар бу неvara келажакда ҳам олим, ҳам хукмдор бўлишини башорат килганлари хушхабарини етказди. Сохибкирон хурсандлигидан Мордин калъаси камалини тўхтатиб, унинг халкига юкланган тўловни бекор қилади. Унинг ўз набирасига Мухаммад Тарагай ва Улугбек деб исм қўйганини ҳам мунажжимларнинг юкоридаги башорати билан боғлаш мумкин. Амир Темур Улугбек тарбиясига алоҳида эътибор берган ва уни давлат ахамиятига молик тадбирларда катнаштирган. Клавихонинг кайд этишича, Улугбек бобосининг хорижий элчиларни қабул қилиш маросимларида иштирок этган. 1404-йил Конигилда ўтказилган тантаналарда Амир Темур олтига набирасининг (жумладан, Улугбекнинг) никоҳ тўйларини ўтказган. Тўйда Сохибкирон Улугбекка Тошкент, Сайрам, Янги (хоз. Тароз), Ашпара ва Мўғулистонни то Хитой худудигача суюрғол қилиб берган. Амир Темур Ўтрорда вафот этган чоғда Улугбек ҳам ўша ерда бўлган.

Темурийлар ўртасида тожу тахт учун кураш бошланган. Ўтрордан қайтган Шохрух фарзандлари - Улугбек ва Иброҳим Султонни амирлар пойтахт Самаркандга киритмайдилар, улар Бухородан паноҳ топишган. Самарканд тахтини Халил Султон эгаллаган. Хуросонни бошқариб турган Шохрух Улугбекка дастлаб Андхўй билан Шибиргонни, кейинчалик Хуросоннинг Тус, Хабушон, Калот, Бовард, Насо, Ёзир, Сабзавор ва Нишопурдан иборат қисмини бошқаришни топширган. 1410-йил Шохрух Мовароуннахрни ўз тасарруфига киритгач, уни идора этишни Туркистон вилояти билан бирга Улугбекка топшириб, Сохибкирон васиятини қайта тиклаган. Улугбек ёш (15 ёш) бўлгани сабабли амир Шохмалик унга хомий этиб белгиланган. Лекин Шохмаликнинг рақиби - Ўтрордаги Шайх Нуриддин ва Мухаммад Жахонгирнинг Хисордаги волийлари 1410- йил бахорида Улугбек ва Шохмаликка қарши чиққанлар. Шу йилнинг ёзида Шохрух иштирокида бўлган жангда Шохмалик ва Улугбек галаба қилганлар. 1411-йил сентябрда Шохрух Самаркандга қелиб, Шохмаликни ўзи билан Хиротга олиб кетган ва кейинчалик Хоразмга ҳоким қилиб юборган (1413).

Шу вақтдан бошлаб Улугбек Мовароуннахрни мустақил идора этишга киришган. Шохрух Мовароуннахрда бошқа темурий шахзодаларга ҳам мулк ажратган эди. Чунончи, Хисори Шодмонни Мухаммад Султоннинг ўгли Мухаммад Жахонгир мирзога, Ўзганд вилоятини Умаршайхнинг ўгли Амирак Аҳмадга суюрғол қилган эди. Бирок улар Улугбекка тобе эдилар. 1414-15-йил улар ўртасида ихтилоф чиқиб, Улугбек Амирак Аҳмад устига қўшин тортган ва уни енгган. Шохрух Амирак Аҳмадни Хуросонга чақиртириб олган; Кашгар ҳам то 1428-йилгача Улугбекка тегишли бўлган. Улугбек ўз хукмронлиги давомида 2 марта йирик харбий юриш қилган. Биринчисида 1425-йил Мўғулистон хони Шермухаммад ўғлон (1421-1425) ўзини мустақил хон деб эълон қилганда, Улугбек унга қарши юриш қилиб зафар қозонган. Улугбекнинг 2-юриши Сигнок шаҳри томон бўлган. Сирдарёнинг қуйи

хавзаси Улугбек тасарруфида эди. Улугбек 1427-йил Сигнок якинида унинг мулкига таҳдид қилган Барок ўғлон билан тўқнашган ва мағлубиятга учраган. Душман Улугбекни таъқиб қилиб, Самарканд остоналарига келган. Мовароуннахр хавф остида қолганлиги туфайли Шохрух Хуросондан катта лашкар тортиб келиб хавфни бартараф этади.

Шохрух вафоти (1447, 12 март)дан кейин Улугбекнинг катта ўғли Абдуллатиф ворис сифатида Темурийлар ҳукмдори бўлиб қолади. Лекин Шохрухнинг каттикқўл хотини Гавхаршод бегим бу ҳақда ўз фикрига эга эди. У Шохрух даврида Темурийларнинг пойтахти бўлиб қолган Хирот тахтига марҳумнинг 3-ўғли бўлмиш Бойсунгур мирзонинг ўғли ва суюқли набираси Алоуддавла мирзони ўтказиш тарафдори эди. Гавхаршод бегим Хирот тахтига Алоуддаврани ўтказганини Улугбекка нисбатан исён деб қаралмоғи керак эди. Шунинг учун Улугбек 1448-йил баҳорида Абдуллатиф билан биргаликда 90 минг аскар билан Хуросонга келиб, Хирот якинида бўлган жангда Алоуддаврани тор-мор қилади. Галаба Абдуллатифнинг шахсий шижоати ва лашкарбошилиқ истеъдоди туфайли эришилган бўлса ҳам, Улугбек фатҳномани кичик ўғли Абдулазиз номидан эълон қилади. Ундан ташқари, бобоси Шохрух томонидан Абдуллатифга васият қилинган Хиротдаги Ихтиёриддин қалъаси ва унинг ичидаги бойликларини ҳам Улугбек Абдулазизга беради. Шундан сўнг Улугбек билан Абдуллатиф ўртасидаги муносабат очик душманлик тусини олади. Улугбек Самаркандда Абдулазизни қолдириб, лашкар билан катта ўғлига қарши жангга юради. Абдуллатиф ҳам ўз лашқари билан Амударё ёқасига келиб туради. Иккала лашкар ҳам дарёнинг 2 соҳилида узок муддат туриб, сувни кечишга ботинмайди. Бу орада Улугбек, Абдулазиз лашкардаги амирларнинг оилаларини таъқиб этаётир, - деган хабарни эшитиб, Самаркандга қайтиб келишга мажбур бўлади ва шаҳар аҳолисининг Абдулазизга қарши исён кўтарганининг гувоҳи бўлади. Тезда шаҳарни тартибга келтириб, яна Абдуллатифга қарши жангга йўлланади, лекин Самарканд якинида ундан мағлубиятга учрайди. Орадан кўп ўтмай, Улугбек Абдуллатиф буйруғи билан қатл этилади. Унинг жасади Гўри Амир макбарасига дафн этилган.

Улугбек отаси Шохрух даврида сиёсий ҳукмдор сифатида ички ва ташқи сиёсат бобида бирмунча мустақил бўлган. Бошқа давлатлар билан бевосита савдо ва элчилик муносабатлари олиб борган. Улугбек даврида Самарканд шаҳри янада раванк топган. Шаҳарда хунармандчилик, меъморлик, адабиёт, умуман илм-фан юксалди, савдо тараккий этди. Бухорода (1417), Самаркандда (1420), Гиждувонда (1432-33) мадрасалар ва Марвда хайрия муассасалари қурилди. Мадрасаларда диний фанлар билан бирга дунёвий фанлар ҳам ўқитилди, кўпроқ аниқ фанларга ахамият берилди. Бибихоним масжиди, Амир Темур макбараси, Шохизинда ва Регистон мажмуалари қурилишлари поёнига этказилди. Бундан ташқари, мамлакатда кўплаб жамоат иншоотлари (қарвонсарой), тим, чорсу, хаммомлар ва бошқа ҳам бунёд этилган. Улугбек Ўрта Осиё халқлари илм-фани ва маданиятини ўрта аср шароитида дунё фанининг энг юқори поғонасига олиб чиқди. Унинг қилган энг буюқ иши - Самарканд илмий мактабини ўша давр академиясини барпо этганлиги бўлди. Бу илмий мактабда 200 дан ортиқ олимлар фаолият олиб борган. Улар орасида энг йириклари Козизода Румий, Гиёсиддин Жамшид Коший эди. Улугбекнинг илмий мактаби ўз фаолиятида ўртаосиёлик машхур олимлар Мухаммад Хоразмий, Аҳмад ал-Фаргоний, Абул Аббос ал-Жавҳарий, Ибн Турк ал-Хутталиий, Холид ал-Марваррудий, Аҳмад ал-Марвазий, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Берунийлар бошлаб берган илмий анъанага асосланар эди. Улугбек Самарканд

якинида расадхона барпо килди. Улугбек академиясидаги йирик олим - Али Кушчини Улугбек “Зижи”нинг сўзбошисида “фарзанди аржуманд”, яъни “азиз фарзандим” дейди. Аслида у Улугбекнинг садокатли шогирди бўлиб, “Зиж” устида ишлар поёнига етказилгунига қадар устозига ёрдам берган. Улугбек Самаркандда 2 та мадраса: бири - Регистон ансамбли таркибида ва иккинчиси Гўри Амир ансамбли таркибида барпо килган. Бошка йирик олимлар каторида Улугбекнинг ўзи ҳам бу мадрасаларнинг ҳар бирида ҳафтада бир маротаба маъруза ўқиган.

Бошка вақтини кўпроқ астрономик кузатишларга, “Зиж” устида ишлашга ва давлат ишларига бағишлаган. Улугбекнинг яна бир математик асари “Рисолаи Улугбек” деб аталади ва унинг 1-нусхаси Хиндистонда Алигарх университети кутубхонасида сақланади, ҳали ўрганилмаган. Фан ва маданият тарихида сўнмас из қолдирган Улугбекнинг илмий мероси унинг “Зиж”идир. Бу асар сайёралар, Куёш ва Ой ҳаракатини талқин қилиш, юлдузлар каталоги ва унда қўлланилган математик усуллари бўйича ўрта асрлардаги астрономик асарларнинг энг муқаммали бўлганлиги учун авваламбор у мусулмон мамлакатларидаги олимларнинг диққатини жалб қилган. “Зиж”га илк шарҳни Улугбекнинг шогирди Али Кушчи “Чархи Зижи Улугбек” номи билан ёзган. Ўша XV асрнинг ўзида қохиралик мунажжим Шамсиддин Мухаммад ас-Сўфий ал-Мисрий “Ташил Зижи Улугбек” (“Улугбек “Зиж”ини осонлаштириш”) номли асар ёзиб, унда Улугбек жадвалларини Қохиранинг географик кенглигига мослаштирди. Улугбек “Зиж”ига ёзилган энг муқаммал шарҳ Самарканд илмий мактабининг энг сўнгги намояндаси Низомиддин Абдул Али ибн Мухаммад ибн Хусайн Биржандийнинг 1523-йил ёзиб тугатилган “Шархи Зижи Улугбек” асаридир. Улугбекнинг номи Европада ва умуман Гарб мамлакатларида буюқ бобоси Амир Темурнинг шўҳрати тўфайли анча илгари маълум бўлган. Европа Амир Темур ва унинг оила аъзолари ҳақида 1-бўлиб Самаркандга 1403-1405-йиллар саёҳат қилган Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавиходан эшитган. Клавихонинг “Қундалиқлар”и 1582-йил Севиляда ва 1607-йил Парижда нашр этилганидан сўнг европаликлар дарҳол Амир Темур ва унинг оила аъзолари билан қизиққанлар. Улугбек номи XVИИ аср бошиданок (1601-йилдан) Амир Темурга бағишланган драматик асарларда эслатилади. Бевосита Улугбекка бағишланган Европадаги 1-нашр инглиз астрономи Жон Гривс (1602-52) қаламига оид. Унинг 1648-йил нашр этилган асарида Улугбек юлдузлар жадвалининг бир қисми (98 та юлдуз) илова қилинган. 1665-йил яна бир инглиз олими Томас Хайд (1636-1703) Гривс билан боғланмаган ҳолда “Зиж”даги юлдузлар жадвалини форсий ва лотинча таржимада нашр этган. 1690-йил Гданскда поляк астрономи Ян Гевелий чоп эттирган “Юлдузлар осмонининг атласи”даги иккита гравюрада ўша даврнинг машҳур астрономлари орасидан Улугбекка фахрли ўрин берган, унда Улугбекнинг юлдузлар жадвалини Птолемей, Тихо Браге, Риччиоли, Вилгелм ИВ ва ўзининг жадваллари билан солиштирган. 1711-йил Оксфордда Улугбекнинг географик жадвали 3-мартда нашр этилган. 1807-йил ўша ерда бу жадвал янги грек тилида ҳам нашр этилган. 1725-йил инглиз астрономи Д. Флеметид (1646-1719) Улугбекнинг юлдузлар жадвалини Птолемей, Тихо Браге, Вилгелм ИВ, Ян Гевелий ва ўзининг жадваллари билан бирга нашр этган. 1908-09-йиллар В.Л. Вяткин Улугбек расадхонасининг харобаларини ва унинг асосий асбоби - квадрантини қавлаб топгандан сўнг, Самарканд олимларининг фаолиятига янгидан қизиқиш бошланади. Натижада 1918-йил В. В. Бартолднинг “Улугбек ва унинг даври” асари нашр этилган. Совет даврида Улугбекнинг ҳаёти ва ижоди билан мамлакат жамоатчилигини таништириш бўйича Т.Н. Кори-Ниёзий кўп саъй-ҳаракат қилган.

Улугбек ижодини тарғиб қилишда Г. Жалолов ва В. П. Шчегловларнинг нашрлари ҳам диққатга сазовордир. XX асрнинг 80-йиллари бошига келиб Улугбек “Зиж”нинг тўлик ва мукамал холда, илмий изоҳлар билан таъминланган таржимасини А. Ахмедов 1994-йил амалга ошириб, нашр эттирди. Яқин йилларгача Улугбек фақат астроном ва математик деб ҳисобланарди. Лекин XX аср охирида унинг ижоди серкирра бўлиб, у тарих, шеърият ва мусика бобида ҳам калам тебратгани аниқланди. Тарихчи Мирзо Мухаммад Хайдар “Тарихи Рашидий” асарида “Мирзо Улугбек тарихнавис донишманд (ва) “Тўрт улус” (тарихи)ни (хам) ёзиб қолдирган эди”, деб ёзган. Улугбекнинг туркийда ёзган “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) асари Чингизхон босиб олган мамлакатларнинг ХИИИ-ХИВ асрлар 1-ярмидаги сиёсий ҳаётини ўрганишда муҳим манбадир. Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” ва Абу Тохирхожанинг “Самария” асарларида ҳам унинг шеърларидан намуналар келтирилган. Унинг даврида кўпгина асарлар араб ва форс тилидан эски ўзбек тилига таржима қилинган. Улугбек ташкил этган бой кутубхонада турли фанларга оид 15 мингдан ортиқ жилдли китоб бўлган. Улугбек ёшлигидан ўзга фанлар катори мусика илмидан сабоқ олиб, бир катор куй ва усуллар яратган, бу соҳага оид 5 та рисола ҳам ёзган. “Рисола дар илми мусика” номли асари мусика тарихига бағишланиб, унда “12 маком баёни”га доир махсус боби ҳам бўлган. Улугбек “булужий”, “шодиёна”, “ахлокий”, “табризий”, “усули равон” ва “усули отлиг” куйларини ижод қилади. Улугбек таваллудининг 600 йиллиги 1994-йил апрелда Парижда, октябрда Тошкент ва Самарқандда тантанали равишда нишонланди ва халқаро конференциялар ўтказилди. Шу йили Тошкентда Улугбекка хайкал ўрнатилди. Улугбек сиймоси Пулково расадхонаси, Москва университети конференс-залларида дунёдаги машҳур олимларнинг портретлари каторидан жой олган. Самарқандда Улугбекнинг мемориал музейи ташкил этилган. Тошкентда Ўзбекистон миллий университети, туман, кўча, маҳалла, метро стансияси, истирохат боғи, шаҳарча Улугбек номи билан аталади. Фарғона педагогика университети, Самарқанд архитектура-қурилиш институти, Китоб халқаро кенглик стансиясига, кишлоқ, мактаб ва бошқага Улугбек номи берилган. Улугбекнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида песа (М. Шайхзода, “Мирзо Улугбек” трагедияси), роман (О. Ёкубов, “Улугбек хазинаси”; С. Бородин, “Самарқанд осмонида юлдузлар”), опера (А. Козловский, “Улугбек”), поэма (М. Бобоев, “Улугбек”), балет (М. Бафоев, “Улугбек буржи”), филм (Реж. Латиф Файзиев, “Улугбек юлдузи”, 1965) ва бошқа яратилган.